

Daniel
Rafaelić

Ministarstvo vanjskih i
europskih poslova

Veleposlanstvo
Republike Hrvatske
u Arapskoj Republici
Egipat

daniel.rafaelic@
mvep.hr

DREVNOEGIPATSKI HORIZONT ČASOSLOVA FARNESE JULIJA KLOVIĆA

Rad analizira drevnoegipatske motive Časoslova Farnese Julija Klovića, remekdjela renesansne minijature. Analizirajući vinjete Časoslova, posebice onu na fol. 104v, analiziraju se likovna ali i književna Klovićeve inspiracija, čime se oslikava bogati intelektualno-umjetnički horizont ovog velikana kasne renesanse. Posebna se pažnja poklanja izravnom utjecaju antičkih autora, posebice Heliodorovog grčkog romana Aethiopiká / Teagen i Herakleja, na ovu Klovićeovu vinjetu. Autor pronalazi i Klovićeve umjetničke reference na brojne staroegipatske motive i ličnosti, izravno oslikane prema antičkim uzorima.

Ključne riječi: Julije Klović, Časoslov Farnese, renesansa, minijatura, drevni Egipat, Heliodor, grčki roman, Kleopatra.

Onoj koja me naučila analizirati sliku.

Autor

Osobni uvod

U našim višedesetljetnim dugim razgovorima, prof. Marina Milićević Bradač sustavno mi je otkrivala nove (vizualne) svjetove, koji su kodirano čuvali ključna znanja. Od prvih doticaja s kolosalnim opusom Williama Matthews a Flindersa Petriea, topografije Naukratisa i one nezaboravne glave Neronovog kolosa u *The Age of Treason*, preko zajedničkog ronjenja kroz Colonninu *Hypnerotomachia de Poliphili* i *Priču o brodolomcu*, zatim višegodišnje rasprave o tajnama hetitskog željeza, mikenske keramike iz Amarne i hagiografije Luja IX., analize crteža Jean-Claude Golvina i poezije Konstantina Kavafisa te napokon zajedničkog pisanja koje je potakla Augustova i von Sternbergova *Ara pacis*, završili smo kao pioniri uvođenja filma u fakultetsku nastavu arheologije i povijesti. Sav taj korpus humanističkih međaša bio bi nepotpun da me prof. Milićević nije, onako usput, ležerno, inicirala i u svijet grčkih romana. Upravo će mi taj, često zaobilaženi antički književni korpus pomoći da pokušam otključati jednu kasnorenesansnu minijaturu u kojoj je stoljećima spavalo sjećanje na antički roman. Povezala nas je tako arhetipska estetika koja suvremenike sve manje uzbuđuje. Zato je najbolje uvodno zaključiti profesoričinom ključnom rečenicom: „Kako je tužno živjeti u svijetu u kojem staroegipatski *Roman o Sinuheu* - više ništa ne znači.“

Staroegipatski okvir Julija Klovića

Časoslov *Farnese* jedan je od najvažnijih, najpoznatijih i svakako najljepših primjera minijaturnog slikarstva uopće.¹ Oslikao ga je u Rimu, za kardinala Alessandra Farnesea, između 1539. i 1546. Julije Klović.² Koliko je upravo taj Klovićev rad bio iznimno cijenjen u svoje vrijeme, pokazuju El Grecov portret Julija Klovića na kojem drži upravo *Časoslov Farnese*,³ ali i poznati Klovićev biografski oris iz pera Giorgija Vasarija.⁴ Nastao na vrhuncu renesansno-manirističkog promišljanja antičko-kršćanskog *chiaro scuro*, časoslov u svojim minijaturama, namijenjenim tek kontemplacijskoj intimi rimskog kardinala, predstavlja apogej živog, antičkim prizorima i motivima obogaćenog humanističkog svijeta, koji će tek koje desetljeće kasnije, nakon Tridentskog koncila i zamaha protureformacije, započeti svoje nestajanje.⁵

Tumačenja pojedinih cjelostraničnih minijatura, obruba te detalja *Časoslova Farnese*, traju od njegova nastanka. Po uzoru na svoje uzore, Michelangela i Leonarda, ali i duh vremena, Klović je svoj *magnum opus* oplemenio brojnim likovnim rebusima čije dešifriranje traži od znatizeljnika poznavanje skrovitih zakutaka Biblije, antičke književnosti, ali i arheoloških ostataka davnih civilizacija. Tako su ključevi razumijevanja pojedinih vinjeta prvenstveno traženi u kulturnom horizontu stare Grčke i Rima. Drevni Egipat, iako tako prominentan u umjetničkom životu talijanskih gradova XVI. stoljeća, nije do sad bio uziman u obzir.

Odmah po svom dolasku u Italiju Julije Klović bio je okružen brojnim prežicima staroegipatske civilizacije. Tako 1516., u svojoj osamnaestoj godini, Klović već umjetnički djeluje u Veneciji, na dvoru Domenica Grimanija.⁶ Tamo će ostati sve do 1523. i prelaska na dvor u Budim. Upravo će tih sedam mletačkih godina Kloviću zasigurno dostajati da prouči mozaike crkve sv. Marka iz XIII. st., koji uz prikaze otmice svečeva tijela iz Aleksandrije, prikazuju, tik uz prizore iz Mojsijevog života, i priču o Josipu, braći i egipatskom dvoru. Mletački je umjetnik tu prikazao egipatske piramide kao Josipove žitnice. Posebnost piramida/žitnica je u tome što su neke od njih na mletačkom mozaiku prikazane kao „prave“ piramide s otvorima, dok su druge prikazane kao stepenaste.⁷ Sličnu

1 Za faksimil *Časoslova* vidi Klović 2001. Detaljno o *Časoslovu*, s popratnom literaturom, u spomenutom izdanju piše William M. Voekle. Posebno zahvaljujem Tamari Runjak (HAZU) i Hrvoju Gržini (HDA), što su mi svojom agilnošću omogućili proučavanje izvornih fotografskih pozitiva samog *Časoslova*.

2 Literatura o *Časoslovu Farnese*, baš kao i ona o Juliju Kloviću golema je. Polazišne točke su Kukuljević-Sakcinski 1878; Bradley 1891; Cionini-Visani 1993; Pelc 1999; Prijatelj Pavičić 1999 i Poklečki-Stošić 2012.

3 El Grecov se portret redovito objavljuje u svim izdanjima o Kloviću – usp. npr. dvostraničnu reprodukciju u boji u Poklečki-Stošić 2012: 12–13 s onom crno-bijelom u Golub 2001.

4 Cjeloviti hrvatski prijevod donosi Pelc 1999: 19–34.

5 Gutschera i Thierfelder 1998: 214–271.

6 Prijatelj Pavičić 1999: 15. O umjetničkom kontekstu i radu Julija Klovića u Veneciji vidi Pelc 2012: 23–26.

7 Cortegiani 2007: 19.

tradiciju prenosi i Kloviću nedostupna, ali tek nešto kasnija, *Sarajevska hagada* iz XIV. stoljeća, koja na fol. 15v također prikazuje Josipove žitnice kao piramide.⁸

S druge strane tijekom svog života u Rimu, Klović je okružen brojnim obelescima, kipovima i sfingama donesenim u Rim u doba ranog carstva, ruševinama originalno rimskim no izravno povezanim s Egiptom (*Iseum campense*, *Domus Aurea*), pa sve do onih inspiriranih Egiptom poput piramide Gaja Cestija.⁹

Kao učeni čovjek svoga vremena, Klović je u izravnom kontaktu i s popularnim knjigama koje se bave drevnim Egiptom. Život na dvorovima svojih mecena Kloviću je izravno otvarao i njihove bogate knjižnice koje su bile, u to uzbudljivo vrijeme suživota posljednjih iluminiranih i prvih tiskanih knjiga, prave riznice inače nedostupnog znanja. Tako su povijesno-religijski aspekt Kloviću, uz Bibliju, pružala broja oslikana ali i tiskana izdanja antičkih autora, čiji su rukopisi ili pronađeni u posljednjih stotinu godina ili po prvi put prevedeni. Između 1469. i 1509. tiskane su knjige koje su i danas nezaobilazni izvori o zemlji faraona, a koju su njihovi autori, svaki u svoje vrijeme, gledali i doživjeli iz prve ruke. Tako je Julije Klović sasvim sigurno morao imati pristup primjercima 1. knjige Diodorove *Biblioteke* (tiskane o. 1440.), Plinijevog *Prirodoslovlja*, Apulejevog *Zlatnog magarca*, 12. knjige Strabonove *Geografije* (sve tri tiskane 1469.), Herodotove *Povijesti* i *Povijesti* Amijana Marcelina (obje tiskane 1474.), Manetonove *Egipatske kronike* u fragmentima Josipa Flavija (1498.) i naposljetku Plutarhove *Izide i Ozirisa* (1509).¹⁰ Ovom popisu se pridružuju i iznimno utjecajni Plutarhovi *Usporedni životopisi*,¹¹ ali i *Hieroglyphica*, koju je u V. stoljeću napisao egipatski svećenik iz Menothisa (blizu Aleksandrije), Horapolon.¹² U njoj on objašnjava hijeroglifsko pismo, tumačeći ga prvenstveno simbolički.¹³ Ova je knjiga u doba renesanse stekla iznimnu popularnost još 1419. kada je firentinski franjevac Cristoforo Buondelmonti pronašao njen grčki rukopis na otoku Androsu.¹⁴ Od tada je knjiga objavljivana u više desetaka izdanja, a posebno je postala popularna 1505., nakon prvog tiskanog izdanja. Iako brojna izdanja nisu sadržavala ilustracije, ono iz 1512. nama je posebno zanimljivo. Oslikao ga je Albrecht Dürer, Klovićev najraniji uzor, prema čijim je predlošcima i sam izrađivao svoja.¹⁵ Svakako najvažnija knjiga koja je Juliju Kloviću pružala staroegipatsku likovnu inspiraciju bila je slavna knjiga Francesca Colonne *Hypnerotomachia de Poliphili*, tiskana u Veneciji 1499. godine.¹⁶

8 Hvala Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine što mi je omogućio detaljni pregled spomenute vinjete.

9 Curran 2007: 51–64.

10 Dannenfeldt 1959: 8–11.

11 Pade 2007.

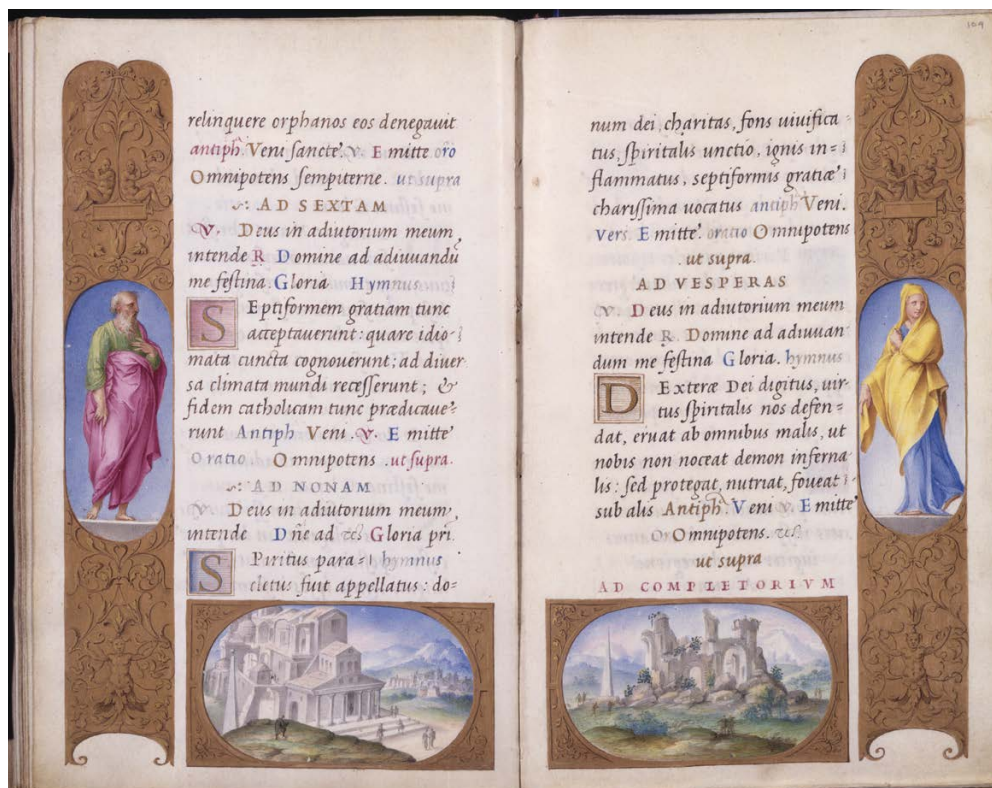
12 Giehlow 1905.

13 Siliotti 1998: 32–34.

14 Thompson 2015: 58–59.

15 Hornung 2001: 87; Pelc 2012: 24–26.

16 Colonna 2005.

Slika 1. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 108v i 109, The Morgan Library & Museum, New York

Knjiga je to kojom je naš sitnoslikar, kako piše Ivana Prijatelj Pavičić, bio „zadajen“.¹⁷ Prepuna alegorijskih, simboličkih, te sinkretističkih kršćansko-antičkih motiva (s naglaskom na potonjima), knjiga je doslovce potresla humanističku Europu toga doba.

Ovom popisu, jasno, nužno je dodati i ključno otkriće skupine tekstova pripisanih staroegipatskom mudracu Hermesu Trismegistosu poznatih kao *Corpus Hermeticum*. Tiskani 1471. u latinskom prijevodu Marsilija Ficina, oni su izravno utjecali na religijsku i općenito duhovnu klimu renesanse.¹⁸

Ovakav drevnoegipatski imaginarij morao se, kao i kod brojnih drugih umjetnika toga vremena, odraziti i na minijature Julija Klovića. Colonnina *Hypnerotomachia* svakako je bila predložak za brojne obeliske kojima je Klović oslikao *Časoslov*. Najčešće se pojavljuje motiv obeliska s kuglom na vrhu. Izrađen je, jasno, prema rimskom obelisku koji danas stoji ispred, a u Klovićevo doba još uvijek sa stražnje strane sakristije stare bazilike sv. Petra.¹⁹ Sredinom 1. stoljeća Kaligula je dao prenijeti spomenuti obelisk iz Heliopola u Rim. Taj

¹⁷ Prijatelj Pavičić 1999: 11.

¹⁸ Banić-Pajnić 1989: 12. Vidi i *Corpus Hermeticum* 2004 ali kritički osvrt na ovo krnje izdanje u Banić-Pajnić 2005.

¹⁹ Premještanje obeliska na današnje mjesto, pred novosagrađenu baziliku Sv. Petra 1586., predstavljao je golem građevinsko-arhitektonski pothvat. Događa se to osam godina nakon Klovićeve smrti, a šibenčanin Natale Bonifacio će izraditi seriju bakropisa, koji detaljno pokazuju sve faze spuštanja, premještanja i podizanja 326 tona teškog obeliska, kojima je rukovodio glavni arhitekt pape Siksta V., Domenico Fontana - usp. Fontana 1590. O Nataleu Bonifaciju vidi Pelc 1997: 16; 29–36 te ilustracije 64–73, 84–85, 92–93.

će obelisk, bez ijednog hijeroglifskog natpisa, kasnije postati dijelom Nerono-
vog cirka i upravo će u njegovom podnožju prema predaji biti ubijen sv. Petar.
Jasna je stoga simbolika i važnost tog staroegipatskog objekta, u renesansi na-
zivanog *aguila* (igla), za koji se vjerovalo da je u kasnije uklonjenoj brončanoj
kugli na vrhu čuvao pepeo Julija Cezara.²⁰ Klović slika taj vatikanski obelisk
čak devet puta u *Časoslovu Farnese*: fol. 5r, 17v, 42v, 48v, 51r, 80r, 104v, 108v
i 109r. Upravo će ova posljednja minijatura biti najizravniji likovni citat Col-
onne i njegove utjecajne knjige.²¹

S druge strane, Kloviću najdostupnija staroegipatska inspiracija u Rimu
svakako je piramida Gaja Cestija, rimskog magistrata iz Augustovog vremena.
Grobница piramidalnog oblika s 37 m visine i bazom od 29,6 m² s vremenom
se pretvorila u rimsku turističku atrakciju jer se od srednjeg vijeka smatrala
Removom grobnicom (*Meta Remi*). Druga pak rimska piramida, danas nestala,
smatrana je Romulovom grobnicom (*Meta Romuli*).²² Pietro Santi Bartoli saču-
vao nam je izgled njezine unutrašnjosti kao i danas nesačuvane zidne freske.²³
Važnost same piramide je očita – egipatska građevina usred Rima koja nije do-
nesena iz Egipta nego je pod njegovim utjecajem niknula u srcu njegovog nepri-
jatelja, Rima, izazivala je jednako oduševljenje kod posjetitelja, baš kao i njezina
daleka, tisućama kilometara južnija, arhitekturna prasluka. Baš kao i vatikan-
ski obelisk Klović u *Časoslovu Farnese* čak devet puta slika Cestijevu piramidu,
stavljajući je u krajolike koji oslikavaju Rim i antičko-kršćanske prizore. Tako
piramidu možemo vidjeti na fol. 5r, 6v, 17v, 40v, 42v, 48v i 80r.

Minijatura fol. 104v

Već i letimičnim pregledom minijatura u *Časoslovu* uočavamo da nisu sve
Klovićeve minijature kriptirane. Budući da Klović kroz časoslov izravno,
stranicu uz stranicu, likovno a time i simbolički komparira događaje opisane u
Starom i Novom zavjetu, mnoge od njih nije teško već na prvu prepoznati. Sli-
jedeći tako biblijsku tradiciju, Klović uspješno komparira staroegipatske mo-
tive Novog (bijeg u Egipat, fol. 42v) i Starog Zavjeta (Mojsije i potop faraonove
vojske, fol. 43), bez očite želje da u njih uključi išta nejasno. Postoje, međutim,
one minijature koje izmiču preciznom tumačenju i unatoč brojnim pokušajima
do danas nisu definitivno razjašnjene. Jedna od njih, numerirana kao fol. 104v.,
posebno je zanimljiva i zapravo predstavlja paradigmatičko Klovićevo likovno
kriptiranje nebiblijskog, poganskog Egipta unutar zadanog kršćanskog okvira.

Ivana Prijatelj Pavičić opisuje tu minijaturu kao minijaturu na kojoj se
vide „Mojsije s pločom zakona u ruci, krilata alegorija Fame na globusu koji
okružuju lavovi, te pejzaž s Tornjem babilonskim“.²⁴ Na susjednoj minijaturi,

20 Curran 2007: 36–39.

21 Usp. Klovićeve minijaturu 109 s Colonom – drvorez p3, *Colonna* 2005: 238.

22 Curran 2007: 36.

23 Santi Bartoli 1697: 60–70.

24 Prijatelj Pavičić 1999: 86.

Slika 2. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 104v i 105, The Morgan Library & Museum, New York

fol. 105., ona vidi sv. Pavla i krajolik s bregovima, dolinom s „nekakvim naseljem“ te likove koji s konjem putuju sred tih bregova.²⁵ William M. Voelkle, pak, u spomenutoj sceni ispod Mojsija vidi „toranj sličan kuli babilonskoj“, a tu sličnost povezuje sa susjednim krajolikom ispod sv. Pavla, kojem je u prvom planu panj iz poznatog opisa sna biblijskog Nabukodonozora (a koji također simbolizira Babilon), te sljedećom cjelostraničnom minijaturom, fol. 107., koja predstavlja izgradnju, opet, babilonske kule.²⁶

Čak, dakle, tri sukcesivne minijature bave se Babilonom. Iako je evidentno iz Klovićeva slikarskog opusa da ponavljanje identičnih motiva u jednom djelu nije njegov način izražavanja, čudi ovaj babilonski grozd u *Časoslovu Farnese*. Pogledamo li smještaj naše minijature (104v.), uviđamo da se ona nalazi između para cjelostraničnih minijatura – između Kristove smrti na križu i Mojsijeve mjedene zmije (102v i 103) te silaska Duha Svetoga i izgradnje kule babilonske (106v i 107). Ostavimo li po strani novozavjetne prikaze, oni starozavjetni se motivski dotiču Mojsija (103 i 104v) i Babilona (105 i 107). Kao što postoji izravna veza krajolika s panjem i Nabukodonozorovog Babilona, fol. 104v bi tom analogijom trebao prikazivati scenu izravno vezanu uz Egipat.

Pogledajmo najprije obrub minijature. U njemu zaista stoji Mojsije s pločama Zakona u ruci. Ispod se nalazi hram u kojem se, prema zapisu *The Morgan Library*, vidi oltar „na kojem stoji kip anđela(?)“.²⁷ Ipak, ne radi se o kipu

²⁵ Prijatelj Pavičić, 1999: 86–87

²⁶ Voelkle 2001: 64–65.

²⁷ <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/57/77250>

Slika 3. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 104v (detalj vinjete), The Morgan Library&Museum, New York

anđela – već o sfinji, stilski sličnoj onoj pronađenoj na freski Neronove *Domus aurea*, koja se danas čuva u British Museumu.²⁸ Ispod sfinge u hramu vidimo krilatu božicu s trubljama, Famu, koja pak stoji na kugli koju pridržavaju dva lava. Ta dva lava, koja se pojavljuju i na fol. 105, iznimno su važna za ubikaciju mjesta radnje donje minijature. Lavovi koji na svojim leđima pridržavaju kuglu/disk/Sunce izravno su preuzeti iz staroegipatskog pisma. Hijeroglifski znak za sunce koje počiva na horizontu, oslonjeno na leđa dva lava koji gledaju u dvije strane svijeta (istok i zapad), staroegipatska je riječ *akhet* i označava horizont.²⁹ Ovdje postaje jasno da Klović inspiraciju pronalazi kod Horapolona, najvjerojatnije u francuskom ilustriranom i tiskanom izdanju iz godine 1545. Ta ilustrirana *Hieroglyphica* riječ „hrabrost“ (XVII) ilustrira crtežom dva lava koja drže horizont na leđima te navodi kako Egipćani: „kad označavaju hrabrost, prikazuju lava, budući da ima veliku glavu, vatrene oči i okruglo lice, te obiluje dlakama koje nalikuju sunčanima. Zato smještaju lava pod Horusov tron, naznačujući povezanost te životinje s bogom. Sunce također zovu Horusom, jer vlada satima“.³⁰ Ako je Klović oslikavao Farneseov časoslov sukcesivno, spomenuti je fol. 104v morao biti izrađen na samom kraju rada pa se time izvrsno vremenski podudara s objavom ilustriranog Horapolona. Mjesto radnje fol. 104v je, dakle, nedvojbeno Egipat.

Proučimo li detaljnije cijeli prizor, uočavamo da sredinom prizora dominira obelisk, spomenuti česti Klovićev motiv. Na donjem dijelu lijevo, vidimo četiri figure – dva konjanika i dva pješaka koji djeluju kao da ih konjanici okovane vuku. Desno od njih vidimo drugu dvojicu kako se uspinju. Desno od obeliska vidimo antički hram, pred kojim se propinje konj s konjanikom, očito spreman krenuti u potjeru za čovjekom ispred sebe, koji se već dao u bijeg.

28 https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1908-0417-13

29 Usp. hijeroglifске znakove za horizont (N27) i horizont-bog (E128), kojeg simboliziraju dva lava spojena zadnjicama u: Allen 2014: 476–487.

30 Za francusko izdanje Horapolona vidi Horapollon 1545: 38–39. Usp i englesko izdanje: Pickering 1840: 38.

Ispred njega stoji drugi čovjek koji rukama kao da naš pogled usmjerava prema središnjem prizoru slike – ili izravno komunicira s konjanikom. No, pogledajmo prije toga scene lijevo od obeliska. Vidimo more s četiri galije, dok je peta nasukana na obalu, okružena ljudima i podbočena kolcima. Pred njom je lomača uz koju stoje dva lika, dok iza nje naziremo nova tri lika oko manje buktinje koja bi mogla predstavljati ražanj/gozbu. Napokon, pratimo li smjer ranije spomenutog pokazivača, tik do grčkog hrama vidimo ruševna antička dvojna vrata (poput *Porta gemina* rimske Pule).³¹ Ispod njih je četvero ljudi iza kojih kreće rampa ovijena oko stepenaste piramidalne strukture, na svakom od dvanaest katova izbušene boltama. Na samom vrhu prizora, u daljini, vidimo brdoviti krajolik te neobičnu čistinu desno od piramidalne strukture omeđenu, kako se čini, zidovima. Koje bi, dakle, moglo biti značenje ove Klovićeve minijature?

Uz obelisk, minijaturom dominira piramidalna struktura. Iako Prijatelj Pavičić i Voelkle pretpostavljaju da se radi o babilonskoj kuli, moja je pretpostavka da je posrijedi staroegipatska piramida. Više je razloga za to. Najprije, nije logično da bi na stranici posvećenoj starozavjetnom Egiptu, uz očite egipcijanizirajuće motive poput obeliska, Mojsija i horizonta s lavovima, a tek jednu minijaturu prije cjelostranične minijature s gradnjom babilonskog tornja (fol. 107), Klović ponovno slikao taj isti Babilon. Klovićeva piramidalna struktura ima oko sebe izgrađenu pješčanu rampu kojom se dolazi do gornjih etaža i koja se povija oko njene lijeve strane. Ovakvu rampu, koja je služila izgradnji Keopsove piramide u Gizi, detaljno opisuje Diodor Sicilski. U prvoj knjizi svoje *Biblioteke* on piše: „Priča se da je kamen donesen iz velike daljine, iz Arabije, a da je gradnja uspjela zahvaljujući nasipima, budući da dizalice tada još nisu bile izmišljene. Najzanimljivije u toj priči je to što se oko tih građevina, iako su tako velike, nalazi tek pijesak. Nema traga ni nasipu niti kamenim ukrasima, tako da ne djeluju kao da su ih polako radile ljudske ruke, već kao iznenadne tvorvine nekog boga koji ih je odvažno položio u okolni pijesak. Neki Egipćani u njima vide čudo, govoreći kako ih je, unatoč tome što su nasipi bili izgrađeni od soli i salitre, otopila pripuštena rijeka i u potpunosti zbrisala bez pomoći ljudskih ruku“.³²

Slika 4. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 104v (detalj lijevog obruba), The Morgan Library & Museum, New York

31 Šegvić & Marković 2014: 62–65.

32 Diod. I, 63, 6.

Pristupnu rampu, četrsto godina prije Strabona, s mnogo više detalja, i mnogo sličnije Klovićevom prikazu, opisuje i Herodot u svojoj *Povijesti*: „Deset je godina trebalo iznurenu narodu samo za izgradnju ceste kojom su vukli kamenove, i ta je izgradnja bila gotovo jednako težak posao, kako mi se čini, kao i podizanje piramida (jer je njezina dužina bila pet stadija, širina deset hvati, a visina, ondje gdje je bila najviša, osam hvati, i bila je izgrađena od izglučana kamena u koji su bili uklesani likovi životinja);³³ trebalo je, dakle, deset godina za nju i za podzemne prostorije ispod brežuljaka na kojima stoje piramide, a te je prostorije gradio sebi za grobnicu na otoku i proveo je kanal iz Nila“.³⁴ Herodot opisuje i strukturu same Keopsove piramide: „Sama je piramida bila izgrađena poput stepeništa koje neki nazivaju stubama, drugi stepenicama...“.³⁵

Oba, dakle, opisa svoje odjeke nalaze i u minijaturi Julija Klovića – od stepenastog izgleda (poput onih u venecijanskoj bazilici), do pristupne rampe i podzemnih prostorija – ulazak u koje Klović također naznačuje s lijeve strane razrušenih dvojnih vrata.

Budući da Julije Klović za svog života nije posjetio Egipat, valja vidjeti što ga je još moglo nadahnuti sredinom XVI. stoljeća. Brojni suvremeni crteži kao i brojne druge umjetnine prikazivale su u to vrijeme i egipatske piramide. Jedna on njih ilustrirana je zbirka crteža što se pod imenom *The North Italian Album* čuva u *Sir John Soane's Museum* u Londonu.³⁶ U toj zbirci od šezdeset i osam prvenstveno arhitektonskih crteža, naslikanih oko 1500. godine, nepoznati autor čak tri puta prikazuje piramidalne strukture. Jedna je kružnog oblika (str. 58), dvije imaju otvore njih (str. 3. i 58), dok sve tri imaju stepenastu strukturu. Dovoljno je pogledati cijelu zbirku crteža pa odmah postaje jasno koliko je utjecala na završni izgled samog *Časoslova Farnese*, dok crtež na trećoj stranici neodoljivo podsjeća na Klovićevu piramidu na fol. 104v.³⁷

Ovdje svakako treba dodati i brojne opise hodočasnika i putnika koji su uživo vidjeli staroegipatske ostatke, a čije je izvještaje Klović mogao čitati. Jedan od njih, Ciriaco de' Pizziccolli iz Ancone, svakako nam je najzanimljiviji, već i činjenicom da je povezan s istočnom obalom Jadrana, koju obilazi na putu za Egipat. U potrazi za antičkim spomenicima i rukopisima Ciriaco je posjetio Zadar, Korčulu, Dubrovnik, Kotor, Ulcinj i dalmatinsko zaleđe.³⁸ Egipat je pak posjetio više puta. U svojoj knjizi *Itinerarium* (1444.), sastavljenoj od svojih pisama papi Eugeniju IV., ovaj humanist, putopisac i antikvar iz prve ruke opisuje egipatske starine, s posebnim naglaskom na one u Aleksandriji i Memfis.³⁹ Ciriaco je – što je zanimljivo za našu temu – posjetio i Kairo, naz-

33 Dužina nasipa, prema Herodotu, bila je 1 km, širina 18 m a visina 14 m – usp. bilj. 82. u: Herodot 2007: 213.

34 Hdt. II, 124.

35 Hdt. II, 125.

36 Fairbairn 1998.

37 *The North Italian Album* dostupan je za pregled na: <http://collections.soane.org/THES84198>.

38 Novak 2009: 114–116.

39 Williams Lehman 1978.

vavši ga „memfitskim Babilonom“.⁴⁰ Ime je preuzeto od rimske utvrde iz Augustovog vremena, koju se u koptskom dijelu Kaira, gdje se ostaci zidina i danas vide, tradicionalno naziva Babilonom.⁴¹

Uz sve navedeno, zaključujem kako Klovićeva minijatura fol. 104v. uz obelisk, piramidu, sfingu i Mojsija nedvosmisleno prikazuje scenu smještenu u (staro)egipatski horizont. Klović tu idejno na fol. 104v (s Mojsijem) i fol. 105 (s Nabukodonozorom) zapravo govori o dva židovska sužanjstva – egipatskom Mojsijeva vremena te babilonskom iz vremena Nabukodonozora, koje povezuju dva Babilona.

No, Klović tu ne posustaje u konjunkturi. „Babilon“ je na fol. 104v tek simbol – budući da se radnja minijature odvija na morskoj obali a ne u Rimu (u kojem bi slučaju onda zasigurno Klović slikao i Cestijevu piramidu). Gledamo, dakle, Egipat na moru. Jasno, prvo na pamet pada Aleksandrija s Farosom. No, da je htio smjestiti radnju svoje minijature u Kleopatrin grad, Klović bi ga svakako naslikao. Ovdje, međutim, grada nema. Tek (egipatska) rijeka koja utječe u more. Dakle, radnja se odvija uz jedan od nilskih rukavaca što utječe u Mediteran. U antici je delta Nila na sedam mjesta utjecala u more.⁴² Nama je za tumačenje Klovićeva rukavca ključan mali grčki hram, smješten uz samu desnu stranu minijature fol. 104v. Ovaj pomalo neobičan hram tek nas simbolički podsjeća da ga moramo uzeti u obzir prilikom ubikacije radnje same minijature. Dakle, piramida + grčki hram + ušće Nila + more. Jedini od rukavaca koji u antici odgovora ovoj jednadžbi je *Thonis* (grč. *Herakleion*), grad smješten tridesetak kilometara sjeveroistočno od Aleksandrije. Spominju ga Strabon⁴³ i Diodor (koji piše o gradu što je nekad tu stajao),⁴⁴ no najopsežniji je Herodot.⁴⁵ On spominje i Heraklov hram (odatle grčko ime grada), ali ga pričom izravno povezuje s Heleninim boravkom u Egiptu. Nakon što ju je oteo Paris (Herodot ga zove Aleksandom), oluja ga je bacila iz Egejskog u egipatsko more. Odatle je stigao „u onaj dio Egipta koji se danas naziva Kanopskim ušćem Nila i u Tarihiju. Na žalu se nalazilo, kao što

Slika 5. Piramida u The North Italian Album, 1500., Sir John Soane's Museum, London

40 Curran 2007 60.

41 Kaegi 2006: 50.

42 Strab. XVII, 1, 33, 5.

43 Strab. XVII, 1, 16.

44 Diod. I, 19, 4.

45 Hdt. II, 113-116.

je to i danas, Heraklovo svetište u kojem se rob bilo kojeg čovjeka, ako bi onamo pribjegao i dao sebi udariti sveti žig, posvećujući se tako bogu, ne bi više smio progoniti. Taj običaj, u sličnom obliku, traje od davnina sve do današnjih dana. Stoga su sluge, koji su bježali od Aleksandra a čuli su da u tom svetištu vlada takav običaj, sjeli pod okrilje boga kao pribjegari i počeli su optuživati Aleksandra, u namjeri da mu nanesu štetu, i pričali su cijelu priču o tome što se zbilo s Helenom i o nepravdi nanijetoj Menelaju: optužbe su iznosili pred svećenicima i pred čuvarem onoga ušća koji se zvao Tonis⁴⁶.

Usporedimo sad ovaj opis s Klovićevom minijaturom. Herodot najprije spominje Tarihiju. Dubravko Škiljan navodi kako je *Tarihija* sušionica ribe, kojih je delta Nila imala dvije – jednu na istočnom, peluzijskom ušću, a drugu na spomenutom heraklijskom.⁴⁷ Možemo li u ranije spomenutom „ražnju“, koji se nalazi tik uz veliki oganj, zapravo vidjeti rudimentarnu sušaru?

Nadalje, Herodot opisuje kako je Tonis pohvatao Parisa i njegovu svitu te ih odveo u Memfis, do faraona Proteja.⁴⁸ Je li onda moguće da scena na minijaturi fol. 104v. prikazuje ovaj Herodotov odlomak?

Postoji, međutim, još jedno uzbudljivo djelo koje je svojom erotiziranom snagom i pustolovnom imaginacijom moglo izravno utjecati na Klovića i nastanak spomenute minijature, a čija radnja započinje baš na Heraklijskom ušću Nila. Bila je to *Aethiopiká; Etiopske pripovijesti*, poznate i kao *Teagen i Harikleja*, roman koji je krajem 3. stoljeća stvorio Grk Heliodor iz Emese.⁴⁹ Ova se jedinstvena knjiga, uvezena u zlatne korice, čuvala u Konstantinopolu sve do 1453., kada ga je osvojio turski sultan Mehmed II. Osvajač. Spašena iz paleža opsade, dospjela je u slavnu *Corvinianu*, veličanstvenu biblioteka nastalu kao rezultat izravnog utjecaja ostrogonskog nadbiskupa Ivana Viteza od Sredne i njegovog nećaka Jana Panonca na mladog kralja Matiju Korvina.⁵⁰ Međutim, Heliodorova će knjiga doživjeti novu opsadu 1526., kada je, nakon bitke kod Mohača, sultan Sulejman Veličanstveni slomio Ugarsko Kraljevstvo i osvojio Budim. Ozbiljno tada stradava i *Corviniana*, no kršćanske se snage već 1527. vraćaju u Budim i protjeruju one muslimanske. Tom prilikom iz više puta spaljene i opljačkane knjižnice⁵¹ *Etiopske pripovijesti* će se i ovaj put spasiti i prebaciti u Nürnberg, da bi se 1534. napokon tiskale u Baselu.⁵²

Radnja *Etiopskih pripovijesti* prati dvoje mladih ljubavnika Teagena i Harikleju tijekom niza pustolovina i opasnosti. Ono što je *Etiopske priče* izdiglo iznad konkurencije svakako je Heliodorov stil. On, naime, ne izlaže svo-

46 Hdt. II, 113.

47 Herodot 2007: 880.

48 Hdt. II, 114–115.

49 Heliodor 1953.

50 Tanner 2009.

51 Dio zbirke je odnesen u Istanbul kao ratni plijen – usp. Novak 2009: 105.

52 Izvorni se rukopis čuva se u Bavarskoj nacionalnoj biblioteci u Münchenu - <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV035279207>

ju priču pravocrtno, nego je dopunjava stalnim *flashbackovima*. Svakako najvažnija karakteristika kojom se resi *Aethiopiká* svakako jest njezin početak u kojem se čitatelja izravno baca u sam krešendo radnje, *in medias res*: „Tek što je svanulo i sunce obasjalo vrhove planina, pojaviše se razbojnici na brijegu, koji nadvisuje takozvano heraklijsko ušće Nila. Stadoše malo i promatrahu more, a kad na pučini nisu mogli opaziti nijedne lađe, razgledavali su bližnju morsku obalu. Ondje bijaše lađa privezana uz obalu užetom, ali lađa bez ljudi, a krcata robom. To se moglo naslutiti i iz daljine, jer je voda pritisnuta tere- tom dopirala gotovo do palube. Obala bijaše posve pokrita nedavno ubijenim ljudima, koje posve mrtvima, koje polumrtvima, kojima su dijelovi tijela još trzali, što je odavalo, da je boj upravo prestao“.⁵³

Uvod u roman sadrži, dakle, elemente koje možemo očitati i na Klovićevoj minijaturi fol. 104v. Baš kao i u slučaju *memfitskog Babilona* i ovdje se Klović inspirira elementima glavnog narativa kojima dopunjuje svoju minijaturu. No, gdje i kada je Klović mogao pred sobom imati Heliodora? Baselski, tiskani primjerak svakako mu je bio dostupan, no posve je vjerojatno da je naš minijaturist imao izravni doticaj i s originalom Heliodorove *zlatne knjige*. Pišući Klovićevu biografiju, Giorgio Vasari navodi: „...posredovanjem gospodina Alberta da Carpija, tada na službi u Ugarskoj, prijeđe i on u službu ugarskog kralja Ljudevita i kraljice Marije, sestre kralja Karla V. Za kralja Ljudevita izradi u chiaro-scuro tehnici prikaz Parisova suda, koji se svima jako dopao; za kraljicu Mariju načini prikaz Rimljanke Lukrecije kako diže ruku na sebe, te mnoga druga djela, koja svi držahu prekrasnim. No, kralj je uskoro stradao, a Ugarsko je Kraljevstvo propalo, pa je Julije bio prisiljen na povratak u Italiju“.⁵⁴

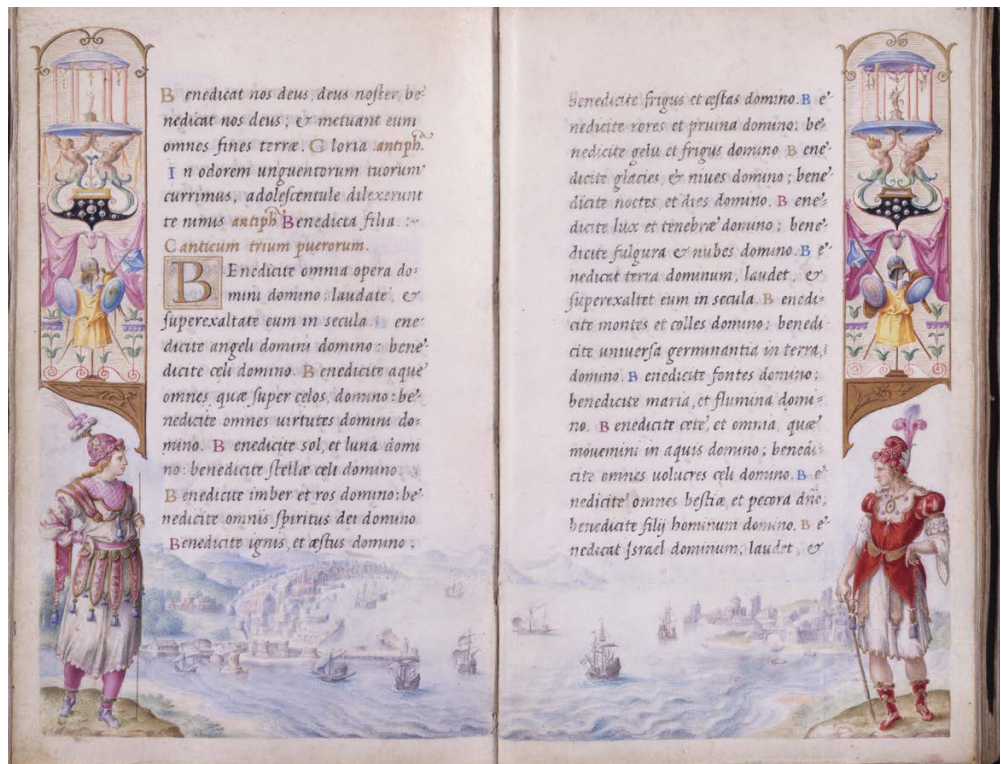
Tri je godine Klović, tada u srednjim dvadesetima, boravio na dvoru u Budimu i tri je godine svojim umjetninama s antičkim prikazima uveseljavao svoje vladare.⁵⁵ Tri je godine također imao za proučavanje *Corviniane*, uz onu papinsku i firentinsku, vjerojatno najvažnije europske biblioteke toga vremena. Previdjeti u takvoj biblioteci zlatni trofej iz Konstantinopola, s tekstom grčkog erotskog romana koji europske oči nisu vidjele 1200 godina, bilo je nemoguće. Klović je sigurno na budimskom dvoru ronio grčkim i rimskim dijelom biblioteke, crpeći izravno inspiraciju za svoja djela. Kada je desetak godina kasnije do njega stigla i tiskana verzija *Teagena i Harikleje*, morao ju je na neki način i ovjekovječiti. Minijatura na fol. 104v. predstavlja upravo mjesto gdje je Klović kriptirao i Heliodora, Kloviću važnog jer je njegova knjiga preživjela ono što i sam Klović – bitku na Mohačkom polju, pad Ugarskog Kraljevstva i smrt kralja.⁵⁶

53 Heliodor 1953: 5.

54 Životopis don Julija Klovića u „Životopisima znamenitih slikara i arhitekata“ Giorgija Vasarija u: Begović 2001: 115.

55 Cionini.Visani 1993: 28–29 kao i bilješka br. 26 na str. 80.

56 Klović 1526. osobno svjedoči ugarskom porazu i kraljevoj smrti na Mohačkom polju – usp. Barbarić 1983: 103.

Klović i Egipat

Nekoliko je još prikaza u samom *Časoslovu* koji bi mogli sugerirati daljnje egipatsko kriptiranje. Pogledamo li detaljnije minijature na fol. 20v i 21, odmah uočavamo dvije suprotstavljene muške figure. Obje stoje ispod rimskog tropeja, lijevi odjeven u purpur, desni u grimiz. Između njih prostire se morski krajolik s utvrđenim gradom i okolnim mjestima. Tropeji naznačuju da se radi o dva Rimljanina, od koji desni ima kapu frigijskog tipa, čime Klović insinuira njegovu vezu s Istokom. Prijatelj Pavičić u ovoj minijaturi vidi „zoru koja rudi nad mirnom uvalom Napuljskoga zaljeva“,⁵⁷ Voelkle „zaljev koji nalikuje Napuljskom zaljevu“,⁵⁸ a Cionini-Visani „Napuljski zaljev“.⁵⁹ Figure nisu analizirane.

Dva, dakle, suprotstavljena Rimljanina, stoje svaki sa svoje strane zaljeva ispunjenog galijama. Previše je podudarnosti koje nas vode k Vergilijevom poetskom i Plutarhovom historiografskom opisu bitke kod Akcija. Prvi u *Eneidi*, u VIII. pjevanju, opisujući Enejin štit opisuje i tu bitku.⁶⁰

U životopisu Marka Antonija i Plutarh se detaljno bavi ovom presudnom bitkom.⁶¹ Njegova topografija Ambracijskog zaljeva (zajedno s opisom zidina) izvrsno odgovara Klovićevoj vizualizaciji. Pretpostavimo li, dakle, da je

57 Prijatelj Pavičić 1999: 56.

58 Vielkle 2001: 100.

59 Cionini-Visani 1993: 59.

60 Verg. *Aen.* VIII, 675–723.

61 Plut. *Ant.* 60–69.

Slika 7. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 50v i 51, The Morgan Library & Museum, New York

ovdje Klović oslikao početak bitke kod Akcija, zanimljivo je ovoj minijaturi potražiti i njen par (jer u Časoslovu je sve u paru) – finalni susret Oktavijana i Kleopatre u Aleksandriji. Minijature na fol. 50v i 51 moguće da upravo to i prikazuju. Ovog puta na suprotnim stranama stoje muška i ženska figura, dok se između njih nedvosmisleno nalazi Tiberijski otok u samom srcu Rima. Ispod njih nalaze se božanska bića a iznad njih biste rimskih vladara.

Do sad najuvjerljivije tumačenje minijatura dala je Ivana Prijatelj Pavičić. Ona na lijevoj margini vidi poprsje Augusta, figuru boga Marsa i Apolona s harfom. Na suprotnoj strani ona iščitava Tiberija, božicu Romu te na dnu Marsiju ili Dioniza. Napominje i kako Cionini-Visani na toj margini vidi poprsje Julija Cezara, božicu Atenu i Pana te navodi i mišljenje W. Smitha, koji lijevu grupu čita kao poprsje Augusta, Ahileja i Apolona, dok su na desnoj strani Pentesileja i Marsija.⁶²

Da je lijeva strana posvećena Augustu, jasno je iz mnogo aspekata. Apolon s lirom njegov je zaštitnik⁶³, pa je nedvojbeno da je on stoji na dnu same margine. Na vrhu je svakako poprsje cara Augusta – carski dijamant u obliku pobjedničkog lovora u kosi, facijalne karakteristike ali i fibula s motivom hipokampa, tako čestog pratitelja Augustovih prikaza povezanih s pobjedom kod Akcija⁶⁴, upućuju na nedvosmisleni identifikaciju. U sredini lijeve margine vidim, međutim, Oktavijana odmah nakon pobjede kod Akcija.

62 Prijatelj Pavičić 1999: 69–72.

63 Miller 2011.

64 Cambi 2011: 145.

Slika 8. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 51 (detalj desnog obruba), The Morgan Library&Museum, New York

Njemu s desne strane parira Kleopatra, ogoljene dojke, koja desnom rukom dodiruje svoje rame evocirajući tada toliko omiljeni kip belvederske Kleopatre, kasnije prozване Arijadna, koju je pribavio i u fontanu prepravio papa Julije II., a posebno naklonjenu (i iznimno popularnu) pjesmu spjevao Baldasare Castiglione.⁶⁵ Njezin bi, onda, božanski predak na dnu same desne minijature bio Dioniz, izravno povezan i s Markom Antonijem.⁶⁶ Posebno je zanimljivo zašto je Klović Dioniza naslikao baš sa sviralom. Podsjetnik je to i na podatak da, u kontekstu Kleopatrinih predaka, njezin otac Ptolemej XII. ima nadimak *auletes* / *frulaš*.⁶⁷

Na samom vrhu ima smisla smjestiti ili Marka Antonija ili Cezara. Budući da Tiber u podnožju minijature razdvaja dvije margine, kao i dvije obale Rima, pretpostavljam da se ipak radi o Juliju Cezaru. Time smo dobili slijedeće uparivanje:

August – Julije Cezar (carevi)

Oktavijan – Kleopatra (borci)

Apolon – Dioniz (bogovi)

Lijeva obala Tibera (carski, Julijevski Rim) – desna obala Tibera (Rim za strance)

U kontekstu posljednjeg spomenimo i podatak da je Julije Cezar, nakon njenog dolaska u Rim, Kleopatru smjestio u vilu na Trastevere, dakle, s druge strane Tibera, ne onu gdje je bio centar starog Rima,⁶⁸ pa je i logično njeno smještanje na minijaturi na suprotnu obalu od one augustovske.

Časoslov Farnese nije bio jedina prilika da je Julije Klović prikazao Kleopatru. Njegov crtež, nastao prema Michelangelovom crtežu Kleopatre iz zbirke *teste divine*. Ova je Klovićeva *Kleopatra* najvjerojatnije nastala 1562. kad se njen tadašnji vlasnik, Tommaso Cavalieri, morao odreći Buonarrotijevog originala u korist vojvode Cosima Medicija, pa je od „majstora prijatelja“ naručio kopiju.⁶⁹ Klovićeva se Kleopatra danas se čuva u *Départements des art graphiques* pariškog Louvrea.⁷⁰

65 Curran 2011: 114–115.

66 Plut. *Ant.* 28.

67 Miles 2011: 1.

68 Tyldesley 2008: 104.

69 Bambach 2017: 140–142. Usp. i popis literature o Michelangelovoj *Kleopatri* na str. 300.

70 <http://arts-graphiques.louvre.fr/detail/oeuvres/0/1263-Buste-de-Cleopatre> Usp. Michelangelovu i Klovićevu Kleopatru u: Wolfs 2013: 56 i 179.

Svime ovime ne iscrpljuju se Klovićevi egipatski motivi. Fol. 32v-33 prikazuje šumoviti krajo-lik u kojem s desne strane vidimo nagog starca kako pokazuje prema jednoj od dvije stijene. Iznad njega vidimo dječaka, dok su u obrubima stranica s lijeve strane Aleksandar Veliki a s lijeve kardinal Alessandro Farnese.

Lik starca ovdje je ključan. Prijatelj Pavičić u njemu vidi Saturna i to iznimno kvalitetno ikonografski obrazlaže.⁷¹ Voelkle, na istom tragu, vidi „nude man (Vulcan?) in a verdant landscape“.⁷² Cionini Visani, kako citira Prijatelj Pavičić tu je, pak, detektirala „naga čovjeka koji bježi od erupcije vulkana i starca koji stoji pored pećine i simbolizira riječno božanstvo“.⁷³

Slika 9. Julije Klović, Kleopatra (prema Michelangelu), Musée du Louvre

Ovdje ponovno nalazimo već spominjanu Klovićevu višeslojnost i kriptiranost. Zaista, starac neodoljivo podsjeća na riječno božanstvo i to ono Nila i Tibera čiji su kipovi (danas u Rimu i Parizu), u šesnaestoljetnom Rimu podsjećali prolaznike na nekadašnji *Iseum Campense*, staroegipatski centar carskog Rima.⁷⁴ Budući da se starac nalazi ispod Aleksandra Velikog, postaje jasnije je da je to personifikacija samog Nila – točnije njegovog legendarnog izvora.

U pomoć za daljnju detekciju ponovno nam priskaču antički autori. Herodot tako piše o dvije stijene oštih vrhova, Krophi i Mophi, koje se nalaze između grada Sijene (Asuana) i otoka Elefantine. Između tih stijena izvire Nil odnoseći polovinu vode u Egipat a polovinu u Etiopiju.⁷⁵

Strabon piše o istoj lokaciji, sad kao otoku, kojeg okružuju rijeke Astaboras i Astapus, koje se prazne u Nil koji zatim teče kroz Egipat.⁷⁶ Plinije, slijedeći istraživanja kralja Jube od Mauritanije, izvor Nila pronalazi u Mauritaniji spominjući (sad u Egiptu) Herodotove dvije stijene ali i Strabonove dvije rijeke, posebno navodeći buku koja snažna rijeka stvara kad izvire.⁷⁷

Pseudo-Plutarh navodi kako se rijeka nekad zvala Melas, po Neptunovom sinu. Ime *Aegyptus* dobila je po istoimenom sinu Vulkana i Leukipe, bivšem

71 Prijatelj Pavičić 1999: 58–63.

72 Voelkle 2001: 100.

73 Prijatelj Pavičić 1999: 58.

74 Heinemann 2019: 213–242.

75 Hdt. II, 28.

76 Strab. XVII, 1.

77 Plin. *Nat.* 5.10.

Slika 10. Julije Klović,
Časoslov Farnese,
fol. 32v, The Morgan
Library&Museum,
New York

egipatskom kralju. Kako je zbog građanskog rata čak i rijeka prestala poplavljivati te je uslijedila glad, proročište je savjetovalo kralja da žrtvuje svoju kćer kako bi umirio bogove. Odmah po krvavoj žrtvi kralj se od užasa bacio u rijeku Melas, koja se od tada po njemu zove *Aegyptus*. Potom je, zaključuje Pseudo-Plutarh, nazvana Nilom.⁷⁸ Isti kraj opisuju i Plinije i Seneka, pišući o ekspediciji Neronovih pretorijanaca u potrazi za izvorom Nila.⁷⁹

Posebno nam je u ovom kontekstu važan Plutarh i njegov traktat *O Izidi i Ozirisu*: „Neka Grci tvrde da je Kronos alegorijski lik vremena, Hera simbol zraka a Hefestovo rođenje predstavlja pretvorbu zraka u vatru. Među Egipćanima ima onih koji misle da je Oziris Nil koji se sjedinio sa zemljom, odnosno Izidom; Tifon je more u koje se ulijeva Nil nestajući i raspršujući se, ne računajući pritom količinu vode koju zemlja prima i upija te se zahvaljujući rijeci pretvara u plodno sjeme. U svetoj naricaljki posvećenoj Kronosu pjeva se da je Oziris rođen na lijevoj strani, a poginuo na desnoj. To je zato što je Egipćanima Zapad lice svijeta tako da Sjever postaje desna strana, a jug lijeva. Za njih se Nil, koji teče s juga i gubi se u moru na sjeveru, rađa na lijevoj strani, a nestaje na desnoj. Tako svećenici imaju sveti strah od mora, a soli daju ime „Tifonova pjena“ ... U Saisu su na trijemu Atenina hrama uklesani likovi dječaka, starca, sokola, ribe i nilskog konja. Ovaj slijed slika želi na simboličan način reći: „Prema onima koji se rađaju i umiru bog osjeća prezir zbog besramnog nasilja“. Dječak predstavlja rođenje, starac je slika raspadanja, sokol označava božje ime, mržnja prema moru simbolizirana je ribom a vodeni konj predstavlja nasilje i besramnost“.⁸⁰

Sve ove motive vidimo u Klovićevoj minijaturi. Saturn/Oziris/Nil prstom pokazuje mjesto odakle izvire rijeka. Njena je snaga tolika da izbacuje golemu količinu izvorske vode (simbolizirane dječakom), te omogućuje egipatsku plodonosnost (desna strana vinjete). Dodatnu potvrdu staroegipatskog okruženja pokazuju i dvije krilate sfinge koje sjede na medaljonima s prikazima dvaju Aleksandara.

Egipat Klović oslikava i u *Lekcionaru Townley*, kada uz monogram sa sv. Markom slika tzv. Pompejev (a zapravo Dioklecijanov) stup u aleksandrijskom Serapeumu te drevne ruševina iza Krista i učenika tijekom propovjedi na gori.⁸¹

78 Ps. Plut. *Fluv.* 16.

79 Plin. *Nat.* 6, XXXV; Sen. *QNat.* 6.8. 3–5.

80 Plut. *De Iside* 32.

81 Poklečki-Stošić 2012: 107–109.

Slika 11. Julije Klović, Propovjed na gori (detalj), Lekcionar Townley, 1550. (The New York Public Library)

Do danas se također vodi žustra debata je li i stranica *Misala Collona*, inače obilata drevnoegipatskim rebusima i simbolima, a koja je nastala nekoliko godina prije *Časoslova Farnese* (1532–1539), djelo (i) Klovićevih ruku.⁸² Bez obzira na debate, djelo je pod njegovim imenom izloženo 2012. u Klovićevim dvorima na izložbi *Julije Klović: najveći minijaturist renesanse*.⁸³

Uzevši sve u obzir, jasno je da jednostranog čitanja Klovićevih minijatura nema. Tko je u njima trebao vidjeti biblijske likove i lokalni topos, to mu je bilo omogućeno. Tko je u njima vidio poganske bogove i drevne vladare također nije bio u krivu. Ljepota minijatura Julija Klovića upravo je u njihovoj višeznačnosti, od kojih su neki slojevi (ipak) kriptirani, dok su neki drugi barem naočigled jasni. U toj vizualno-intelektualnoj igri Klović je morao uživati kako tijekom stvaranja, tako i tijekom njihove recepcije, budući da su svi oni u sebi čuvaju onaj eros susreta s novopronađenim antičkim rukopisima kao i novo tumačenje onih klasičnih, poznatih. Njegovo poznavanje antičkih autora posebno je istaknuto u slavnoj *De pintura antiqua* Francisca Hollande iz 1548. koja, uz ostalo, sadrži i dijalog s Klovićem.⁸⁴ U njemu se Klovića prikazuje kao iznimno učena čovjeka koji se napaja s izvora antičke tradicije – posebice Plinija Starijeg.⁸⁵ Renesansa je ipak bila vrijeme u kojem je umjetnički uspješno, uz kršćansku religiju, suvereno obitavala i ona drevna, poganska.⁸⁶

Sve ove višeslojne minijature Julija Klovića kriju i dalje brojne tajne. Jedva preživjevši Mohačku tragediju 1526., Klović je ponovno izbjegao sigurnu

82 Usp. Macan Lukavečki 2012: 115–116, s poglavljem br 11. "The Sceptre of Osiris: Egyptian Mysteries in the Missal of Cardinal Pompeo Colonna", u: Curran 2007: 245–277.

83 <https://www.jutarnji.hr/kultura/otvorena-izlozba-julije-klovic-najveci-minijaturist-renesanse/1361460/> Vidi i Poklečki-Stošić 2012.

84 Dijalog je samo djelomično na hrvatski preveden u Pelc 1998 42–52.

85 Hollanda 2013.

86 Seznec 1953.

smrt 1527. u tragediji poznatoj kao *Sacco di Roma*.⁸⁷ Možda je i to bio razlog da umjetnički plovi u minula tisućljeća – dok je humanistička suvremenost renesanse postajala sve – nehumanija.

⁸⁷ Macan Lukavečki, 2018: 227–228.

IZVORI

Colonna 2005

F. Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili. The Strife of Love in a Dream* (transl. Joscelyn Godwyn), New York, 2005.

Diodorus 1946

Diodorus of Sicily (transl. C. H. Oldfather), London, 1946.

Fontana 1590

D. Fontana, *Della Transportatione dell'obelisco Vaticano et delle fabbriche di nostro Signore Papa Sisto V. fate dal cavalier Domenico Fontana architetto di sua Santità. Libro primo (...) Intagliato da Natal Bonifatio da Sibenico*, Roma, 1590.

Heliodor 1953

Heliodor, *Teagen i Harikleja* (prev. M. Stahuljak), Zagreb, 1953.

Hermes Trismegistos 2004

Hermes Trismegistos, *Corpus Hermeticum* (prev. J. Medved), Zagreb, 2004.

Herodot 2007

Herodot, *Povijest*, (prev. D. Škiljan), Zagreb, 2007.

Hollanda 2013

F. Hollanda, *On Antique Painting* (transl. A. Sedgwick Wohl), University Park, 2013.

Klović 2001

J. Klović, *Časoslov Farnese s minijaturama Julija Klovića*, (ur. M. Begović), Zagreb, 2001.

Kukuljević-Sakcinski 1878

I. Kukuljević-Sakcinski, *Jure Glović prozvan Giulio Clovio, hrvatski sitnoslikar*, Zagreb, 1878.

Horapollon 1545

Horapollon, *Orus Apollo de Ægypte de la signification des notes Hieroglyphiques des Aegyptiens, cest a dire des figures par les quelles ilz escripvoient leurs mysteres secretz, & les choses saintes & divines* (trad. J. Martin), Paris, 1545.

Horapollo 1840

Horapollo, *The Hieroglyphics of Horapollo Nilous* (transl. A. Turner Cory), London, 1840.

Pliny 1949–1954

Pliny's *Natural History* (transl. D. E. Eicholz), Harvard, London, 1959–1954.

Plutarh 1993

Plutarh, *O Izidi i Ozirisu* (prev. Ljiljana Živković), Zagreb, 1993.

Plutarh 2009

Plutarh, *Usporedni životopisi* (prev. Zdeslav Dukat), Zagreb, 2009.

Santi Bartoli 1697

P. Santi Bartoli, *Gli antichi sepolcri, ovvero mausolei romani et etruschi trovati in Roma e in altri luoghi celebri*, Roma, 1697.

Strabo 1903

The Geography of Strabo (transl. H. C. Hamilton & W. Falconer), London, 1903.

Vergilije 1970

Vergilije, *Eneida* (prev. B. Klaić), Zagreb, 1970.

LITERATURA

Allen 2014

J. P. Allen, *Middle Egyptian. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*, Cambridge, 2014.

Banić-Pajnić 1989

E. Banić-Pajnić, *Smisao i značenje Hermesove objave. Uloga elemenata hermetičke filozofije u djelima hrvatskih renesansnih filozofa*, Zagreb, 1989.

Banić-Pajnić 2005

E. Banić-Pajnić, "Prikaz knjige Hermes Trismegistos, *Corpus Hermeticum* (prev. J. Medved), *Prolegomena* 1, Zagreb, 2005, 113–116.

Barbarić 1983

I. Barbarić, "Život i stvaralački opus Jurja Julija Klovića", *Peristil* 26, Zagreb, 1983, 101–106.

Begović 2001

M. Begović, *Životopis don Julija Klovića u „Životopisima znamenitih slikara i arhitekata“ Giorgija Vasarija* (prev. M. Pelc), u: Klović 2001, 114–125.

Birnstein et al. 1998

U. Birnstein et al., *Kronika kršćanstva*, Zagreb, 1998.

Bradley 1891

J. W. Bradley, *The Life and Works of Giorgio Clovio, Miniaturist*, London, 1891.

Cambi 2010

N. Cambi, "Rimski vojni tropeji u Dalmaciji", *Adrias* 17, Split, 2010, 142–145.

Cionini-Visani 1993

M. Cionini-Visani, *Giorgio Clovio*, Zagreb, 1993.

Corteggiani 2007

J. Corteggiani, *The Pyramids of Giza. Facts, Legends and Mysteries*, London, 2007.

Curran 2007

B. Curran, *The Egyptian Renaissance. The Afterlife of Ancient Egypt in Early Modern Italy*, Chicago & London, 2007.

Curran 2011

B. Curran, "Love, Triumph, Tragedy: Cleopatra and Egypt in High Renaissance Rome", in: N. M. Miles (ed.), *Cleopatra. A Sphynx Revisited*, Berkley, Los Angeles, 2011, 96–131.

Dannenfeldt 1959

K. Dannenfeldt, "Egypt and Egyptian Antiquities in the Renaissance", *Studies in the Renaissance* 6, Cambridge, 1959, 7–27.

Fairbairn 1998

L. Fairbairn, *The North Italian Album*, London, 1998.

Giehlow 1905

K. Giehlow, *Die Hieroglyphenkunde des Humanismus in der Allegorie der Renaissance besonders der Ehrenpforte Kaisers Maximilian I.*, Wien & Leipzig, 1905.

Gizschera & Thierfelder 1998

H. Gutschera, J. Thierfelder, "Doba vjerskih borbi. Reformacija i protureformacija", u: U. Birnstein et. al. 1998, 214–271.

Golub 2001

Golub, "Julije Klović – Gioulio Clovio Croata", u: Klović 2001, 129–220.

Heinemann 2019

Heinemann, A. Blessings of Empire. The Nile and Tiber River statues from the Iseum Campense, in: Versluys, M.J., Bülow-Clausen, C., Capriotti Vittozzi, G.(eds.), *The Iseum Campense from the Roman Empire to the Modern Age. Temple - monument - lieu de mémoire*, Rim, Edizioni Quasar, 2019, 213–242.

Hornung 2001

E. Hornung, *The Secret Lore of Egypt: Its Impact on the West*, Ithaca & London, 2001.

Kaegi 2006

W. E. Kaegi, "Egypt on the Eve of the Muslim Conquest", in: Petry 2006, 34–61.

Kečkemet 1969

D. Kečkemet, "Antički spomenici Pule na slikama i u opisima stranih autora od XVI. do XIX. Stoljeća", *Jadranski zbornik 7*, Rijeka, Pula, 1969, 549–590.

Liberati & Bournon 2000

A. M. Liberati & F. Bourbon, *Drevni Rim: povijest civilizacije koja je vladala svijetom*, Zagreb, 2000.

Macan Lukavečki 2012

V. Macan Lukavečki, "Misal Colonna", u: Poklečki-Stošić 2012, 115–116.

Macan Lukavečki 2018

V. Macan Lukavečki, "Julije Klović, umjetnik iz Vinodola u europskom humanizmu", *Riječki teološki časopis 52/ 2*, Rijeka, 2018, 223–242.

Matijašić & Buršić-Matijašić 1996

R. Matijašić, K. Buršić-Matijašić, *Antička Pula s okolicom*, Pula, 1996.

Miller 2011

J. F. Miller, *Apollo, Augustus and the Poets*, Cambridge, 2011.

Novak 2009

S. P. Novak, *Slaveni u renesansi*, Zagreb, 2009.

Pade 2007

M. Pade, *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth Century Italy*, Chicago, 2007.

Pelc 1997

M. Pelc, *Natale Bonifacio*, Zagreb, 1997.

Pelc 1999

M. Pelc, *Fontes Clovianae. Julije Klović u dokumentima svoga doba*, Zagreb, 1999.

Pelc 2012

M. Pelc, "Svijet Julija Klovića", u: Poklečki-Stošić 2012, 23–38.

Petry 2006

C. F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt. Vol. 1, Islamic Egypt. 640-1517*, Cambridge, 2006².

Poklečki-Stošić 2012

J. Poklečki-Stošić (ur.), *Julije Klović: najveći minijaturist renesanse*, Zagreb, 2012.

Prijatelj Pavičić 1999

I. Prijatelj Pavičić, *Julije Klović. Ikonografske studije*, Zagreb, 1999.

Seznec 1953

J. Seznec, *The Survival of the Pagan Gods. The Mythological Tradition and Its Place in the Renaissance Humanism and Art*, New York, 1953.

Silliotti 1998

Silliotti, *The Discovery of Ancient Egypt*, Cairo, New York, 1998.

Tanner 2009

Tanner, M. 2009, *The Raven King : Matthias Corvinus and the Fate of His Lost Library*. New Haven: Yale University Press

Thompson 2015

J. Thompson, *Wonderful Things: A History of Egyptology from Antiquity to 1881*, Cairo, New York, 2015.

Tyldesley 2008

J. Tyldesley, *Cleopatra Last Queen of Egypt*, New York, 2008.

Voekle 2001

W. M. Voelkle, "Časoslov Farnese: Maraviglia di Roma", u: Klović 2001, 9-98.

Williams Lehman 1978

Williams Lehman, Ph., 1978, *Cyriacus of Ancona's Egyptian Visit and its Reflections in Gentile Bellini and Hieronymus Bosch*, New York: J.J. Augustin

ELEKTRONIČKI IZVORI

<http://arts-graphiques.louvre.fr/detail/oeuvres/0/1263-Buste-de-Cleopatre>

<http://collections.soane.org/THES84198>

<https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV035279207>

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3Dnotice>

<https://www.jutarnji.hr/kultura/otvorena-izlozba-julije-klovic-najveci-minijatur-ist-renesanse/1361460/>

https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1908-0417-13